

RECENSIONER

Från kåk till kulturarv

Etnologen Sanna Lillbroända-Annala försvarade sin doktorsavhandling¹ den 4 december 2010 vid Åbo Akademi. Den handlar om äldre trästadsmiljöer i Finland som blivit skyddade som kulturarv.

Kulturarvsretoriken har numera fått en framträdande roll inom samhällsplanering och politik. För de antikvariska myndigheterna som utformar programförklaringar och policydokument ligger betoningen på det nationella kulturarvet. Det kollektiva tankegodset om världen, minnena och framtiden, är dock föremål för omprövningar. En tydlig trend nu för tiden är framhävandet av den lilla historien och de små berättelserna. Det har att göra med människors sökande efter sammanhang i sin vardag, bland annat som enskilda brukare och förvaltare av omistliga värden. Vill man upptäcka kulturarvsretorikens många sidor så är det ett gott råd att läsa Sanna Lillbroända-Annalas doktorsavhandling.

I kåkbebyggelsen i de finska trästäderna fanns det tidigare inte mycket av värde. Fasaderna var fula och lägenheterna omoderna. Samtidigt var de en påminnelse om fattigdomen i äldre tid. De nedslitna kvarteren gav en bild av samhället som det inte borde vara. Den lättaste möjligheten att göra sig fri från denna baksida var att jämna bebyggelsen med marken. Städer som sökte en plats i framtiden måste befria sig från slummen. Men intresset för att bevara trästaden ökade kontinuerligt under sextio- och sjuttioitalen. Med åttiotalet inleddes en period när det blev *comme-iffaut* att tala om den förfallna bebyggelsens kulturhistoriska värde. Det är mot denna bakgrund som Sanna Lillbroända-Annala presenterar syftet att *”med stöd i teorier och fenomenen gentrifiering och kulturarvsprocess beskriva och analysera hur omvandlingen av historiska trästadsmiljöer efter andra världskriget gick till och vad omvandlingen konkret innebar.”*

Andra forskare skulle troligen lägga in en lägre växel. Syftet är omfattande, kanske till och med lite väl stort. Men skyddet av de äldre trästäderna var inte någon isolerad företeelse. Tankarna på samhällets omistliga arv framfördes på många plan i den politiska debatten, såväl nationellt som internationellt. I bakgrunden skymtar sociala proces-

ser och förändringarna på arbetsmarknaden. För att analysera faktorerna som ledde fram till bevarandeplanerna för trästaden är det nödvändigt med ett brett sökarsljus. Författaren arbetar systematiskt och med god kännedom om byggnadskulturen i de finska städerna.¹

Materiell konsumtion och sökandet efter levnadsvärden påverkade städerna under 1900-talets senare del. Den globala världens migrationsmönster och den transnationella kulturens flöden över gränserna tillhörde bilden. En del av kulturarvsretoriken var toppstyrd och vilade tungt på världsorganisationen UNESCOs definition av ”cultural heritage”, säger förf. i inledningen. Inrättandet av Stiftelsen för Kulturarvet i Finland år 1986 och en främjandeorganisation för kulturarvet var händelser som talade sitt tydliga språk. I Finland erbjöd ett femtontal renoveringscentra råd och kurser för traditionella, hållbara och ekologiska bygg- och reparationsmetoder.

För sina fördjupningsstudier väljer författaren Neristan, ett område i Karleby och Gamla stan i Ekenäs. Karleby och Neristan med sina låga trähus för hantverkare, arbetare och sjömän i äldre tid kan följas i stadsplaner från 1600-talet och framåt. Gamla stan i Ekenäs går att följa bakåt i arkiven till 1500-talets mitt. 1700-talets befolkningsökning och 1800-talets bränder och stadsplaner är rikligt dokumenterade i arkiven. Spåren av 1700-talets bebyggelse finns fortfarande kvar men en stor del av byggnationen skedde på 1800-talet. De sociala och kulturella skillnaderna mellan Ekenäs och Karleby är slående. Ekenäs har 14 000 invånare varav cirka 80 procent är svenskspråkiga. Karleby har en motsvarande andel finskspråkiga, cirka 84 procent, och är en större stad med 45 000 invånare. Ekenäs ligger i huvudstadens svenskspråkiga närhet men vill man söka sig till Karleby måste man resa en bra bit norrut i det finsktalande Österbotten.

Fördelen med att jämföra Karleby och Ekenäs är tydlig. Kulturellt och språkligt finns det väsentliga skillnader mellan dem. Båda har äldre träbyggnadskvarter som blivit skyddade som kulturarv. Författaren ser möjligheterna att utforska den sociala och ekonomiska strukturen i dessa städer och jämföra bevarandediskussionerna, och fältarbetet består av intervjuer, samtal och observationer. Det är inte ovanligt att forskare prövar sina frågor i närkontakt med människorna genom intensivstudier. Den komparativa metoden tillhör de traditionella inslagen i etnologisk forskning, liksom de varierande perspektiven och utsikts-

¹ Lillbroända-Annala, Sanna 2010. *Från kåk till kulturarv. En etnologisk studie av omvärderingen av historiska trästadsområden i Karleby och Ekenäs*. Åbo: Åbo Akademi förlag. 287 s., ill. English summary.

punkterna, positionsförändringarna. Ibland betraktar Sanna Lillbroända-Annala trästaden från hög höjd och med god överblick med sina teoretiska resonemang och ibland söker hon sig in i gator och gränder för att ställa sina frågor. Mikro- och makroanalyser kännetecknar denna avhandling.

Attityderna till trähusen bland brukarna varierar i Karleby och Ekenäs. Det skenbart entydiga kulturarvet, uttalat i singularis, är ett mångsidigt tankegod, som sträcker sig från stockrosor och hemtrevnad till de oundgängliga identitetsskapande minnena från äldre tid.

Författaren imponerar med sina kritiska analyser av texterna i de historiska dokumenten, i synnerhet tidningsdebatterna. Samhällsplaneringens varierande tyngdpunkter under efterkrigstiden är föremål för ingående studier. Till de tyngsta delarna i undersökningen hör hennes egna djupintervjuer, sammanlagt 21 stycken med 23 invånare. Författarens egna foton är av hög kvalitet. De kommunicerar på ett fint sätt med hennes texter.

I bakgrundsteckningen, *Trästaden bevaras och gentrifieras*, skildras efterkrigstidens rivningar och det gryende intresset för att bevara stadsdelar till eftervärlden. Vanligen var det lätt för de kommunala myndigheterna att genomdriva sina rivningsbeslut efter andra världskriget, den äldre bebyggelsen skulle rivas och ersättas med ny. Flyttvågorna och urbaniseringen sköt fart och författaren diskuterar principerna bakom planeringen av de moderna stadsmiljöerna och drivkrafterna i den nationella och lokala kontexten. Ommöbleringen av städerna diskuterades i pressen och lade grunden till en växande kritik under sjuttioalet. Ett stort antal tidningsartiklar och debattinlägg förklarar hur förändringen gick till och författaren beskriver hur de kulturhistoriska värdena hamnade på kollisionkurs i samhällsplaneringen. Bevarandeargumenten kan placeras inom två gener, där den värdeobjektivistiska synen dominerade under femtio- och sextioalet. Den samlade upp föreställningar om tidlösa värden i historiska bebyggelsemiljöer, avgörande för samhällets självförståelse. Senare följdes den av den värderelativistiska uppfattningen som började bli viktigare under sjuttioalet. Den betonade upplevelsen av kontinuitet. Med sådana tankar kom individen och hennes personliga förhållande till husen att bli ett tungt vägande skäl för att skydda den äldre trästadsmiljön. Sådana debattinlägg vägde tyngre än argumenten från utsidan, de vetenskapliga bedömningsgrunderna och den moderna samhällsplaneringens formspråk. Därmed blev också de mänskliga värdena och de "humanistiska" idealen något att räkna med. Det var ett slags uppgörelsediskurs som riktade sina taggar mot samhällsplaneringen och en förlagd värdeobjektivistisk bevarandepolitik.

Författaren spårar det sena 1900-talets "kulturarvsboom" i andra värderingsgrunder än modernismen. Därvid spelar hennes periodindelning en stor roll för analysen. Med stöd i geografisk forskning laborerar hon med tidstyp-

iska idéer i efterkrigstidens stadsbyggnad som exempelvis transformerings- och ersättningsfasen, den försiktiga restaureringsfasen, den omsorgsfulla bevarandefasen, den ersättande förnyelsefasen och uppvärderingsfasen. En växande argumentation om bebyggelsens värde för människornas välbefinnande, det sociala livet och de humanistiska idealen markerade inträdet i en ny tid.

Med affärlivets förändring under åttiotalets högkonjunktur och förfiningen av Karlebys och Ekenäs kommersiella centra inleddes en period som Sanna Lillbroända-Annala beskriver som en postmodern stadsbyggnadsideologi. Pressarkiven avslöjar med vilken styrka bevarandesynpunkterna fördes fram när flera av städernas förnämsta sten- och trähus hotades med rivning. De lokala skyddsplanerna under åttiotalet som författaren ägnar stor uppmärksamhet gick ut på att den enhetliga byggnadsstrukturen och den långa historiska förankringen blev viktiga bevarandeargument.

Man kan ibland ifrågasätta forskare som med ingenjörsmässig nit gör sina tidskonstruktioner, skapar perioder, faser och sätter rubriker. Faser har den egenheten att de flyter in i varandra och motvilligt accepterar jag hennes metodik eftersom det finns få möjligheter att arbeta på ett annat sätt med tanke på materialets komplexitet.

I kapitel III *Gentrifieringen tar form* söker sig förf. in i de lokala miljöerna Gamla Ekenäs och Neristan för att spåra kulturarvsprocesserna ur både brukarnas och experternas synvinkel. I sitt sökande efter tydliga mönster och betoningar i informanternas berättelser utvecklar författaren en begreppsvärld som grundar sig på Thomas Ziehes begrepp subjektivering, ontologisering och estetisering, vilket både underlättar och förklarar hennes egna analyser. Informanterna i Ekenäs och Karleby talar om värdet med de äldre trähusen på varierande sätt och när författaren försöker utreda skillnaderna och hur de har uppkommit finner hon det lämpligt att dela in dem i fyra kategorier: traditionalisterna, entusiasterna, experterna och estetikerna. Deras erfarenheter av den äldre bebyggelsen varierar, från det personliga och självupplevda till det känslomässiga och trygghetsskapande. Författaren lyssnar och analyserar deras synpunkter. Hon visar på ett imponerande sätt hur kulturarvet filtreras genom sociala och kulturella raster. Med sin noggranna ambition att verkligen förklara hur förändringen gick till när exempelvis de tillbakablickande entusiasterna och esteterna började uppträda i diskussionen under åttio- och nittiotalen, söker författaren förklaringen i arkiven. Medan kategorierna högre tjänstemän ökar i det närmaste dramatiskt, minskar kategorin tjänstefolk, servicepersonal och företagare. Det gäller både Ekenäs och Karleby.

Kulturarv är en värdeområde för något som är viktigt, förklarar förf. i kapitel IV *Kulturarvsprocessen i trästadsmiljöer*. I Ekenäs och Karleby finns en tydlig påverkan från annan stadsutveckling, att konsumtionscentra förlades

till städernas randområden och att den gamla delen av staden profilerade sig med små och mer exklusiva affärer än tidigare. Pressdebatten under nittioalet var i allmänhet positiv. Den utgick från att restaureringsprojekten var värdefulla för invånarna. De fungerade bland annat som konkreta förebilder för framtiden och en hållbar samhällsutveckling. I sann "kulturarvsanda" var det viktigare att ta hand om de gamla husen istället för att riva dem. Därför finner författaren att nittioalet införde ett nytt tänkande om byggnaders immateriella värden, grundat på värderelevanta idéer. Hennes diskussioner om en "symbolisk ekonomi" och en ny form för synlighet, en "uppmärksamhetsekonomi", kan sannolikt inspirera forskare inom flera etnologiska områden.

Nittioalet berättar om en ny ekonomi och framväxten av "new social classes". I kapitel V *De historiska stadsområdena förvaltas* beskriver författaren framväxten av nya intressenter och en ny medelklass i trästäderna som gärna tog på sig rollen att vara ett slags pionjärer och brobyggare mellan det förlutna och samtiden. För författaren är det en viktig anledning att tala om gentrifieringsprocesser. Som etnologiskt tankegodis kan det i värsta fall vara otydligt, men författarens resonemang leder in på intressanta spår och här ligger också avhandlingens styrka.

Läsaren har stor behållning av Sanna Lillbroända-Annalas klargörande diskussioner om kulturarv respektive kulturbruk. Själva tanken på att gamla saker inte längre uppfattas som kollektiva monument utan en förutsättning för liv och användning är intressant. Samtidigt är det en utmaning att ge sig in i dessa diskussioner eftersom undersökningarna har varit så många och jag kan bara tänka på alla dem som koncentrerat sig på exempelvis Haga i Göteborg eller Söder i Stockholm. Men skillnaden ligger i den teoretiska överblicken och viljan till klargörande etnologiska analyser. Äldre byggnadsmiljöer talar till människor på ett annat sätt än bara för några decennier sedan. Brukarna använder husen på sitt eget sätt och efter personliga förutsättningar. Den bärande idén går ut på att husen måste leva och att den antikvariska korrektheten inte är ett absolut krav. De läser in sina egna drömmar om identitet och omistlighet i husens användning. Sådana förskjutningar i värderingsskalan var okända när de första tankarna om trästädens bevarande fördes fram. Nu för tiden talar husen på flera språk till sina användare och är så pass omfattande att både traditionalisterna och esteterna finner det meningsfullt. Den sociala historien och resterna av 1800-talsstaden, minnena av barndomens gator, blandas upp med en bakåtsyftande estetik med äkthet, ursprung och trygghet. De sociala konflikterna blir därmed också en naturlig följd av brukaridealet.

Med övertygande argument och analytisk skärpa pekar Sanna Lillbroända-Annala på nya segregationsmönster i lokalsamhället. Den nya ekonomin skapade förutsättningarna för en tydlig förändring av de tidigare så fattiga

stadsdelarna när nya och välbeställda innehavare av husen flyttade in. Men det skedde inte på måfå utan med tydliga ambitioner att åstadkomma nya värderingsgrunder. En av drivkrafterna var själva adressen, att förvärva en stark identitet genom sitt boende men det var bara som ett lån, ett värde som följde med huset.

Efter läsningen av denna bok ser jag en analytisk etnolog träda fram. Associationerna och linjerna som strålar ut från hennes undersökning ger en god bild av forskningsläget inom kultur- och samhällsvetenskaperna. Enbart referenserna är intressanta. Likt en trädgårdsmästare i teoriernas drivhus vill hon att de ska växa men likafullt kan det vara en trädgårdsmästares bekymmer att plantorna står tätt. Vid oppositionen konstaterade jag att det var en begreppsintensiv studie. Det förekommer många begrepp i denna avhandling vars exakta betydelse vore ämne för en kritisk granskning. Som läsare längtade jag ibland efter en väntplats för reflektion och fördjupning. Finns det något som jag skulle vilja önska av författaren så vore det att hon tog bort åtminstone några av begreppen, vilade och hämtade andan en stund. Det förtar dock inte intrycket av en mycket gedigen avhandling.

En möjlighet att slå ned på farten vore att pröva några idéer om städernas kulturella fragmentering i den senmoderna världen. Här finner man åtskilliga författare som söker en djupare förståelse än vad själva ordet gentrifiering tillåter, bland annat Zygmunt Bauman. Jag skulle vilja höra mer om detta. Med utgångspunkt från livsstilsbegreppet i den etnologiska forskningen kastar Sanna Lillbroända-Annala ändå fram några inspirerande tankar om en "centrumlivsstil" som belyser traditionalisternas glädje över att bo i närheten av service och affärer i de gamla städernas mitt, en "trästadslivsstil" som grundar sig på en strävan efter det autentiska. Bland entusiasterna går det att urskilja en tydlig "reoverarlivsstil". Till det kan läggas de nyskapande esteternas drömmar och sociala distinktionsbehov och en särskild "innovatörlivsstil" som kom till uttryck i en vilja att aktivt påverka i sin boendemiljö.

I en längre diskussion pekar författaren på de framträdande dragen under nittioalet när de äldre miljöerna ordnades in bland turistmålen och den symboliska ekonomin. De äldre trähusen i Karleby och Gamla Ekenäs började locka till sig besökare som ville uppleva dem på plats. De ordnades in i städernas broschyrer och marknadsföring och blev omistliga, inte bara av kulturhistoriska utan av ekonomiska skäl. Särskilt i Neristan upplevde traditionalisterna denna förändring med blandade känslor medan stämningen var mer tillmötesgående i Gamla Ekenäs, vilket speglade den sociala sammansättningen av invånare. Entusiasterna uppfattade emellertid turismen och den därmed sammanhängande kommersialiseringen av den äldre bebyggelsemiljön som något i grunden positivt, en naturlig utvecklingstrend.

Slutkapitlet som följer, *Gentrifiering via kulturarv* sammanfattar avhandlingen. Den gamla slumbebyggelsen, kåkarna som från början uppfattades som en kulturell och arkitektonisk börda, uppgraderades till ett kulturellt kapital. Här samverkade, framhåller författaren, globala och lokala processer. Kulturarvsintresset växte fram under sjuttioalet, den andra vågen var under åttiotalet och hade fortfarande ett starkt stöd i den allmänna opinionen. En tredje fas inträdde under 90-talet med ökat intresse för världsarv och kulturarvstänkande, ekonomiskt liv och turism. Sanna Lillbroända-Annala förklarar de sociala processer som skapade minnena och hur kulturarvsretoriken bidrog till nya former för social och kulturell segregation. De kulturhistoriska värdena filtrerades genom brukarnas intressen och påverkades av deras inställning, en kreativ användning av minnena. Det handlade om värden som definierades i nuet och som inte sällan förvandlade vardagslivets boendemiljöer till ett slags utställningsobjekt, förklarar författaren. Urval, omvärdering, urskiljande och avskiljande lade grunden till nya sociala och kulturella gränser. En annan slutsats är att språkgränserna medverkade till en bibehållen svensk situation i Ekenäs. Författaren tycker sig vidare ha funnit att esteterna var den grupp som ville göra miljön till sin egen, att urbana fritidshus blev en ökande trend bland vissa grupper av finländare och att både gentrifiering och kulturarvstänkande medförde ett särskiljande av gemenskaper.

Sanna Lillbroända-Annalas doktorsavhandling är mycket välskriven, formellt sett utan någon som helst anmärkning. Snarare vill jag understryka hur noggrant hon refererar till sina källor och underlättar läsningen med bilagor. Avhandlingen ger en god bild av hennes kapacitet som etnologisk forskare och den är både ovanlig med sina teoretiska insikter, nyorienterande och spännande. Sanna Lillbroända-Annala markerar processtudiernas betydelse och det historiska perspektivets möjligheter att förklara dagens värld. Avhandlingen vilar på en stabil etnologisk grund, metodologiskt och teoretiskt, och ansluter till en forskningstradition, där intervjuerna, observationerna och arkivstudierna finns i förgrunden.

Det intressanta med avhandlingen, sett i ett större perspektiv, är att den ger oss en ovanligt heltäckande bild av kulturarvets många betydelser. Efterkrigstidens stadsomvandling framträder i ett nytt ljus, med femtio- och sextio-talens rivningsvågor och det exploderande intresset för att skydda byggnader och senare hela miljöer under sjuttio- och åttio-talen. Om vi ska kalla den nya tiden för den postmoderna tiden är jag inte lika säker på som författaren. Det går lätt att fånga de förlösande begreppen i flykten. Men som ett intellektuellt problem, vad är det exakt som är den postmoderna världen, hur ser den ut på gatan? Men jag ser fördelarna med författarens diskussioner om en ”värde-transformation” med anknytning till en rationalistisk och en humanistisk stadsbyggnadsideologi.

Många frågor om den materiella kulturen, jag tänker på det förnyade intresset under senare år, har sin grund i kommunikationen mellan ting och brukare. Min personliga tolkning är att känslor inte går att uttrycka utan referenser till den materiella verkligheten, trygghet kan varken skapas eller återskapas utan en förnimmelse av trygga platser och föremål. Sanna Lillbroända-Annala är en god förebild för sådana forskare som växlar perspektiv, som flyger på hög höjd mellan molnen och på låg höjd över marken. Hon rör sig mellan övergripande sociala, politiska och ekonomiska strukturer och de närliggande tingen i människornas vardag. Även en fönsterinfattning eller en trädgårdsgrind avslöjar något om de strukturella villkoren i trädskvarteren. I dessa avseenden är hennes analyser både imponerande och mönstergilla. Under lång tid framöver kommer etnologer, bebyggelseforskare och forskare inom området kulturarv att finna inspiration i hennes avhandling.

Stadsomvandling är ett stort område och inom dessa fält utvecklades forskningstraditioner som syftade till att förklara hur de nya livsmönstren växte fram under 1900-talet. De sociologiska ambitionerna var tydliga i USA under 20- och 30-talen och smittade av sig på de nordiska länderna. De europeiska folklivsforskarna ställde samma frågor om de sociala villkoren i städerna. Många tänker sig att det är själva rörelsen som är det intressanta och någon har sagt att städerna dör och föds samtidigt. Jag nämnde dessa långa perspektiv i min opposition. Här har etnologer funnits tidigare. Naturligtvis förekommer det skillnader men de grundläggande frågorna påminner om varandra. Städernas expansion ropade efter klargörande analyser, tankar och vetenskapliga förklaringar. I den traditionen har Sanna Lillbroända-Annalas avhandling en tydlig plats. Tiden är visserligen en annan, städerna förvandlas men uppdraget har inte förändrats.

Mitt slutomdöme blir som en konsekvens av resonemanget, en stark avhandling i etnologi, en av dem som lyser under lång tid framöver.

Gösta Arvastson

- 1 I bakgrunden finns författarens pro gradu-avhandling, *Neristan i Gamlakarleby – stadsdel som objekt för omsorg och intresse* (2002) och ett större forskningsprojekt ”Stadens ansikten –urbanitet och svenskhet 1880–2000”, som pågick åren 2002–2005. Det finns en intressant koppling till tidigare byggnadsetnologiska undersökningar. Jag tror att några av oss kommer ihåg de stora ambitionerna bakom det samnordiska forskningsprojektet ”Den nordiska trädgården” vid sjuttioalets början som initierades av ICOMOS och Nordens riksantikvarier. Då var etnologerna själva djupt engagerade i bevarandediskussionen.